

ОКРЕМІ АСПЕКТИ КРИМІНАЛЬНОГО І КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА ЗАСТОСУВАННЯ У ПРАВОЗАСТОСОВНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ ВИХОВНОГО ХАРАКТЕРУ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ

У статті розглянуто кримінально-правові та кримінально процесуальні аспекти законодавчого регулювання і практичного застосування до неповнолітніх примусових заходів виховного характеру. Досліджено дискусійні питання щодо віднесення таких заходів до кримінальної відповідальності та покарання. У зв'язку з термінологічною та іншою невизначеністю в КК України та КПК України і з метою усунення прогалин, запропоновано внесення змін та доповнень до вказаних законодавчих актів з досліджених питань.

Ключові слова: окремі аспекти, кримінальне регулювання, кримінальне процесуальне регулювання, правозастосовна діяльність, примусові заходи.

В статье рассмотрены уголовно-правовые и уголовно процессуальные аспекты законодательного регулирования и практического применения к несовершеннолетним принудительных мер воспитательного характера. Исследованы дискуссионные вопросы по отнесению таких мер к уголовной ответственности и наказанию. В связи с терминологическим и другим несоответствием в УК Украины и УПК Украины и в целях устранения противоречий предложено внесение изменений и дополнений к указанным законодательным актам по исследованным вопросам.

Ключевые слова: отдельные аспекты, уголовное регулирование, уголовное процессуальное регулирование, правоприменительная деятельность, принуждения.

The author of the article studied criminal law and criminal procedural law aspects of the legislation and the practical application compulsory educational measures for minors. Abstract discussion questions on the assignment of such measures to criminal prosecution and punishment were considered. The author suggested amendments and additions to these legislative acts on the issues explored because of the terminology and other inconsistencies in the Criminal Code and Criminal Procedure Code and in order to eliminate contradictions.

Key words: individual aspects, criminal regulation, criminal procedural regulation, law enforcement activity, coercion.

Вступ. За дослідженням система класифікації заходів кримінально-правового впливу на особу визначається у певних формах кримінальної відповідальності та правових заходах, що не охоплюються кримінальною відповідальністю та їх співвідношенням, що на сьогодні залишається дискусійним питанням. Зокрема, це стосується застосування примусових заходів виховного характеру до осіб, які вчинили злочини невеликої суспільної небезпеки у неповнолітньому віці, та до осіб іншої категорії, які вчинили суспільно небезпечне діяння до досягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність, які розглядаються як кримінально-правові відносини.

Постановка завдання. Ці питання досліджували такі вчені: Л.В. Багрий-Шахматов, М.І. Бажанов, В.М. Бурдін, А.А. Іванов, Я.Ю. Кондратьєв, П.С. Матишевський, В.О. Меркулова, Г.В. Назаренко, В.В. Сташис, Є.Л. Стрельцов, Н.А. Стручков, Я.І. Соловій, В.Я. Тацій, І.І. Чугуніков та ін. У той же час, ці питання залишаються недостатньо дослідженими, зокрема відносно того, чи є кримінально-правове регулювання і застосування такого заходу кримінальною відповідальністю і покаранням?

Результати дослідження. Вказані питання досліджуються у науці на протязі понад декількох десятиліть. Триває дискусія, що визначає декілька напрямів досліджень та певні наукові позиції вчених. Так, указані правові відносини згідно з науковою позицією І.І. Чугунікова та інших учених по своїй юридичній природі мають схожі риси з відносинами «держава – неосудний», що дозволяє розглядати їх в одній групі класифікації з примусовими заходами медичного характеру. Автор зробив висновок, що поряд з правовідносинами кримінальної відповідальності самостійно існує вид кримінальних охоронюваних правовідносин, які породжуються діяннями неосудних та осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності [1, с. 57-62], що ми підтримуємо. У той же час, щодо питання відносно ступеню співвідношення примусових заходів виховного і медичного характеру їх у цілому та кожного з них окремо і кримінальної відповідальності, на сьогодні до однозначної наукової думки вчені не прийшли. Так, О.О. Іванов та інші вчені відносно проблем правопорушень і юридичної відповідальності щодо примусових заходів виховного та медичного характеру розглядають їх як форми кримінальної відповідальності. Його наукова позиція визначається у тому, що суд згідно з оцінкою обставин кримінального правопорушення та особистості неповнолітнього, має право винести обвинувальний вирок, проте застосовує покарання до такої категорії осіб умовно. На його думку, законодавством передбачено інші, ніж покарання, форми кримінальної відповідальності: відповідно примусові заходи виховного та медичного характеру [2, с. 48, 88-89], що на нашу думку є дискусійним.

У ході дискусії з цих питань висловлено певні наукові позиції вчених щодо застосування примусових заходів виховного характеру, як у разі звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності, так і у разі звільнення його від покарання. Найбільш неоднозначно сприймається зміст інституту звільнення неповнолітнього від покарання, передбаченого статтею 105 КК України. Існують всі підстави для міркувань: чи в даному випадку передбачається певний вид звільнення від покарання шляхом постановлення обвинувального вироку, осуду неповнолітнього з боку держави за вчинений злочин, а отже чи є це формою кримінальної відповідальності, чи вирок не ухвалюється, тож кримінальна відповідальність не реалізується. Однак, у цьому випадку суд обов'язково застосовує примусові заходи виховного характеру, які є альтернативними стосовно покарання заходами державного впливу.

Неоднозначність проблеми визначення правової природи примусових заходів виховного характеру, їх співвідношення з кримінальною відповідальністю у разі застосування до неповнолітніх, яких звільняють від покарання на підставі статті 105 КК України досліджуються науковцями, починаючи з пострадянського періоду. За часів чинності КК України 1960 р. проблема визначення сутності та змісту кримінально-правових заходів взагалі та примусових заходів виховного характеру, зокрема, знаходить своє відтворення у більш конкретних положеннях з визначення правової природи державного примусу, який застосовується до осіб, які, за наявності підстав, визначених законом, можуть бути звільнені від кримінальної відповідальності. Цікавою з цього питання є позиція М.О. Стручкова, який зазначав, що застосування засобів громадського впливу (наприклад, на той час діяла передача матеріалів справи на розгляд товариського суду, застосування примусових заходів виховного характеру, передача особи на поруки громадській організації або трудовому колективу, що передбачалися згідно зі статтею 51 за КК 1960 р. як види звільнення особи від кримінальної відповідальності) могла поєднуватися з засобами державного примусу, а отже відповідальність за правопорушення мала правовий характер і була видом правової відповідальності. Аргументуючи це положення, автор звертав увагу на те, що хоч особа відповідала не перед державою, а перед суспільством (колективом), все ж таки ці види звільнення від кримінальної відповідальності регламентувались у загальних ознаках саме юридичними (у даному разі кримінально-правовими та кримінально процесуальними) нормами. Саме матеріальною галуззю права – кримінальним правом, – визначалися основні підстави їх застосування: вчинення правопорушення (злочину) уперше та невеликої суспільної небезпеки та за наявності підстав, як у той період, так і на сьогодні вважається, що виправлення особи, яка вчинила злочин, є можливим без застосування кримінального покарання. Тож відповідальність у порядку застосування засобів громадського впливу та виховання, на його думку, була правовою відповідальністю особливого виду.

Зокрема, стосовно співвідносності цих особливих видів правової відповідальності з кримінально-правовими заходами, як такими, та кримінальною відповідальністю, М.О. Стручков стверджував наступне: «У тих випадках, коли кримінальна відповідальність не припиняється, проте реалізується не шляхом застосування покарання, а іншими заходами кримінально-правового характеру – мова може йти про особливу реалізацію кримінальної відповідальності у формі застосування не покарання, а інших заходів кримінально-правового характеру. Автор до особли-

підстави розглядати це положення з двох точок зору. Уважати, що в другому випадку вирок ухвалюється, а у першому – ні. Або ж дотримуватися тієї позиції, що у разі застосування статті 105 КК суд постановляє вирок без призначення покарання, а у випадку застосування частин 4, 5 статті 74 КК суд постановляє вирок, призначає покарання і звільняє остаточно від його відбування. Інакше, на її наукову думку, яка ж різниця між цими словосполученнями? [3, с. 139-140].

Стосовно сутності кримінальної відповідальності Л.В. Багрій-Шахматов відзначає її як комплексне явище і правовим наслідком злочину та вважає, що вона реалізується в певних формах, що закріплено нормами різних галузей права. Під їх реалізацією він пропонує розуміти конкретні дії сторін певних правовідносин з приводу здійснення їх прав та обов'язків, а система форм реалізації кримінальної відповідальності включає кримінально-правові, кримінальні, процесуальні та адміністративно-правові заходи. У свою чергу, заходи кримінального примусу на його думку охоплюють покарання, заходи медичного та виховного характеру [3, с. 130-131]. Таким чином, автор розглядає примусові заходи виховного і медичного характеру як реалізацію кримінальної відповідальності. Такої наукової позиції дотримуються й сучасні вчені. Зокрема Я.І. Соловій вважає, що засобами реалізації кримінальної відповідальності є самостійні юридичні державно-примусові заходи: кримінальні покарання, примусові заходи виховного і медичного характеру [4, с. 39]. У той же час інші вчені М.І. Бажанов, Я.Ю. Кондратьєв, П.С. Матишевський, В.В. Сташис, Є.М. Стрельцов, В.Я. Тацій та ін. дотримуються іншої думки, зокрема що, примусові заходи виховного і медичного характеру не відносяться до кримінального покарання і вони вважають, що вони не пов'язані з кримінальною відповідальністю. На їх думку відносно малолітніх тому, що вони не є суб'єктами кримінальної відповідальності, а стосовно неповнолітніх, які вчинили кримінальні правопорушення, тому що вони не становлять великої суспільної небезпеки та виправлення яких можливо без застосування покарання [5, с. 211], що ми підтримуємо.

У дискусії з цих питань слід підтримати Г.В. Назаренко, що застосування примусових заходів виховного і медичного характеру поєднують в собі як юридичні, так і медичні ознаки. Підстави, порядок застосування та припинення таких заходів визначені законодавством про кримінальну відповідальність; процедура призначення та їх скасування – кримінальним процесуальним законодавством, а порядок виконання – кримінально-виконавчим законодавством і це свідчить, що вони є засобами державного примусу. Відносно юридичної природи примусових заходів виховного характеру, наголошується, що це особливі заходи впливу, що не є кримінальним покаранням, а є заходами виховання, переконання і спрямовані на формування особистості неповнолітніх, запобігання вчиненню ними інших правопорушень. Така законодавча норма застосовується у разі звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності (стаття 497 КПК України). Залишається дискусійним питання: чи слід розглядати відмінності між примусовими заходами виховного характеру і покаранням аналогічними щодо відмінностей цих заходів та кримінальної відповідальності?

Зокрема, ученими не визначено питання, що у разі застосування таких заходів до неповнолітніх при звільненні від кримінальної відповідальності, чи буде це формою кримінальної відповідальності? Таким чином, за дослідженням з цих питань встановлено, що у більшості випадків серед названих та інших науковців на сьогодні є загальновизнаною точка зору, згідно з якою застосування до особи примусових заходів медичного і виховного характеру щодо неповнолітніх не є формами реалізації кримінальної відповідальності. У таких випадках застосування державою вказаних примусових заходів підтверджує лише той факт, що між специфічною категорією осіб, які вчинили суспільно-небезпечне діяння, та державними органами тривають кримінально-правові відносини. Однак, вони зазначають що, зовсім інша річ, якщо оцінювати звільнення від покарання неповнолітніх із застосуванням примусових заходів виховного характеру (стаття 105 КК України) і тому окремі вчені у даному випадку підтримують позицію, що вони є не лише кримінально-правовими відносинами, але є й формою кримінальної відповідальності. Досить спірними тлумачаться положення чинного законодавства не лише щодо визначення кримінально-правових норм, що стосуються безпосередньо правової природи інститутів звільнення від відбування покарання, передбачених статтями 103-104 КК України. Це ж стосується й питання стосовно розуміння змісту та сутності кримінально-правового інституту, передбаченого статтею 105 КК України, що визначає умови та порядок звільнення неповнолітнього від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру. На нашу думку, розподіл окремими ученими примусових заходів медичного і виховного характеру на дві групи, відповідно до різних категорій осіб, які вчиняють суспільно-небезпечні діяння, не сприяє чіткому визначенню та уявленню правової сутності цих заходів, співвідношення їх із покаранням, визначенню їхнього реального місця у системі кримінально-правових заходів.

Досліджено наукові оцінки вчених, що стосуються застосування примусових заходів виховного характеру, як у разі звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності, так і у разі звільнення від покарання. У той же час, як чинний КК, так і КПК України більш чітко регламентують досліджене питання.

Висновки. Таким чином, слід зробити висновок, що немає на сьогодні чіткої наукової позиції щодо співвідношення примусових заходів виховного характеру та кримінальної відповідальності. Ученими порівнюється лише правова природа таких заходів та покарання. Наголошується на тому, що цей захід не є покаранням, оскільки позбавлено його властивостей та ознак. Існує позиція учених про відмінність між покаранням та дослідженими примусовими заходами і робиться висновок не лише про їх відмінність, але й відмінність з кримінальною відповідальністю, як такою. Головною складовою кримінальної відповідальності є засудження особи, ухвалення обвинувального висновку суду, в якому дається правова, негативна оцінка діяння та зокрема особі, яка його вчинила. По-перше, аналіз чинного кримінального та кримінального процесуального законодавства України надає підстави вважати примусові заходи виховного характеру примусовими заходами кримінально-правового характеру, як такими, що застосовуються у межах кримінально-правових відносин до осіб, які вчинили суспільно небезпечне діяння, тобто до осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності на момент вчинення кримінального правопорушення. По-друге, за статтею 447 КПК України та за чинною редакцією частини 1 статті 105 КК, як ті, що регламентують порядок застосування до неповнолітніх інституту звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру, цей процесуальний інститут є також формою звільнення від кримінальної відповідальності, як і інститут, передбачений статтею 97 КК, оскільки і в першому, і в другому випадках відсутня суттєва ознака кримінальної відповідальності – факт засудження особи і постановлення обвинувального вироку. Порядок та умови визначення доцільного обсягу кримінальної відповідальності та її реалізації застосовується вже звичайним порядком, відповідно до чинного кримінального та кримінального процесуального законодавства, як до особи, яка: 1) не досягла віку кримінальної відповідальності і вона не є суб'єктом кримінальної відповідальності; 2) особа, яка вчинила злочин, що не становить великої суспільної небезпеки та її виправлення можливо без застосування покарання. Втім, підняті питання не є остаточними і підлягають окремому дослідженню, або науковому вивченню.

Список використаних джерел:

1. Чугунников И.И. Правоотношения и формы их реализации в уголовном праве Украины : дис. ... канд. юрид. наук : специальность 12.00.08 / И.И. Чугунников. – Одеса : ОНЮА, 2000. – 236 с.
2. Иванов А.А. Правонарушение и юридическая ответственность. Теория и законодательная практика : [учебное пособие для вузов] / А.А. Иванов. – М. : ЮНИТИ-ДАТА, Закон и право, 2004. – 120 с. – С. 48, 88-89, 91.
3. Меркулова В.О. Кримінальна відповідальність: окремі теоретичні та соціально-правові аспекти : [монографія] / В.О. Меркулова. – Одеса : ОЮІ ХНУВС, 2007. – 225 с.
4. Багрий-Шахматов Л.В. Социально-правовые проблемы уголовной ответственности и форм ее реализации / Л.В. Багрий-Шахматов. – Одесса : БАХВА, 1998. – 191 с. – С. 130-131.
5. Уголовный кодекс Украины: Научно-практический комментарий / отв. ред. Е.Л. Стрельцов. – Х. : Одисей, 2005. – С. 211.
6. Соловій Я.І. Межі кримінальної відповідальності : дис. ... канд. юр. наук : спеціальність 12.00.08 / Я.І. Соловій. – К. : НАВСУ, 2004. – С. 39.
7. Стручков Н.А. Уголовная ответственность и ее реализация в борьбе с преступностью / Н.А. Стручков. – Саратов : изд-во Саратов. ун. та, 1978. – С. 29-33, 77-78.
8. Назаренко Г.В. Принудительные меры медицинского характера: учебное пособие / Г.В. Назаренко. – М. : Дело, 2003. – С. 40-46.
9. Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 року № 5 // ВВСУ. – 2004. – № 5. – С. 4-8.
10. Про практику розгляду судами справ при застосуванні примусових заходів виховного характеру : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 15 травня 2006 року № 2 // ВВСУ. – 2006. – № 7. – С. 11-16.
11. Чугунников И.И. Правоотношения и формы их реализации в уголовном праве Украины : дисс. ... канд. юрид. наук / И.И. Чугунников. – Одесса : ОНЮА, 2000. – 236 с.
12. Бурдін В.М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні : [монографія] / В.М. Бурдін. – К. : Атіка, 2004. – 240 с. – С. 67-73.